

DİL VE TARİH VERİLERİ DOĞRULTUSUNDA TONYUKUK YAZITINDA GEÇEN “İnel” : DİSİPLİNLERARASI BİR YAKLAŞIM

İbrahim KEKEVİ*

Öz: Tonyukuk yazıtında geçen “inel” sözcüğü, II. Türk Kağanlığı'nın kağanlarından Kağan Kağan'ın oğlu için kullanılmıştır. Sözcüğün kökü olarak düşünülen *ina-/ine-* fiil kökleri göz önüne alındığında burada iki kez geçmesine karşılık diğer eski Türk yazıtları ve Türk dilinin birçok tarihî eserinde farklı türevleri tanınmıştır. Tanınan bu sözcüklerin belirli bir anlam alanına sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak “inel” sözcüğü hem dilbilim hem de tarihsel açıdan yeniden değerlendirilebilir.

Anahtar Sözcükler: Tonyukuk, inel, anlam alanı, etimoloji, tarih

“Inel” in the TONYUKUK Inscription in line with the Data of Language and History: An Interdisciplinary Approach

Abstract: The word “inel” in the Tonyukuk inscription, It was used for the son of Kağan Kağan, who is one of the khans of the II. Turkish Khaganate. Considering the roots of the verb *ina- / ine-*, which is considered as the root of the word, although it has been mentioned here twice, different derivatives have been witnessed in other ancient Turkish inscriptions and many historical works of the Turkish language. It has been determined that these words have a certain meaning. Accordingly, the word “inel” can be re-evaluated both from a linguistic and historical perspective.

Key words: Tonyukuk, inel, semantic field, etymology, history

Giriş

Eski Türk Yazıtlarında geçen *ina-/ine-* kökü ile türetilen sözcükler, üzerinde durulması gereken yapılardır. Tonyukuk yazıtında geçen *Inel* sözcüğünde görüldüğü üzere bu unvan, diğer Türk yazıtlarında ve sonraki dönem metinlerinde Türk Kağanlıklarında devletin birçok kademesindeki yöneticiler için kullanılmıştır. Bir tür soyluluk ve yöneticilik unvanı olan bu yapının kökü, günümüzde de halen kullanılmaktadır. Özellikle eş ve benzer örnekleri olarak verilen sözcüklerin anlam alanı bakımından büyük ölçüde tutarlılık göstermesi bu düşüncüyü teyit eder niteliktedir. Bunun yanında Stachowski'nin belirttiği gibi bir kelimenin ses ve biçimbilimsel açıdan iki veya üç kaynağı söz konusu olursa kökenini araştırdığımız sözcüğe anlam bakımından en yakın olanı doğru etimon yani kaynak olarak kabul etmemiz gerektiği görüşü temel yaklaşımımız olacaktır (Stachowski, 2011:31).

Dil verileri için; sözlü ya da yazılı olsun, tümüyle bir betimleme için bağlam unsuru olmazsa olmazdır. Özellikle yazılı metinler arasında ölü dillere ait olanlar için tamamlayıcı bağlam unsuru olarak düşünülebilecek tek veri kaynağı tarihî kaynaklardır. Yukarıdaki benimsendiği belirtilen etimolojik ve semantik yaklaşımın yanı sıra aşağıdaki çalışmada tarih kaynakları da göz önünde bulundurulacaktır.

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Malatya / TÜRKİYE. E-posta: ikekevi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0554-1052

1. Eski Türk Yazıtlarında *ina-* / *ine-* Fiili ve Türevleri

Eski Türk Yazıtlarında farklı formlarını gördüğümüz sözcük, geniş bir kullanım alanına da sahiptir. *inal* sözcüğü, DLT’de hem genç prens hem de soylu çocuk olarak tanımlanır. Yaygın kullanımının yanı sıra özel ad olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında *inäl* biçimine dair bir gösterge mevcut değildir (OTWF, 331). Clauson Sözlüğünde *inağ*, *inal*, *inanç* ve *inançu* yapılarına yer verilmekle birlikte sözcüklerin bir *ina-* köküne dayandırılması söz konusudur. Anlam açısından da büyük ölçüde M Erdal’ın söz konusu çalışmasındaki anlam ile benzer ve aynı anlamları verir. *inağ için* “*yakın arkadaş, güvenilir, sadık, gözde*” anlamlarını verir. Türk dilinin sonraki dönemlerinde geçen kullanımlarını da verir. *inağsız* sözcüğü için sefil, muhtaç anlamlarını vererek *umuğsuz inaçsız* ikilemesinden aldığı notunu düşmüştür. *inal* sözcüğü için güvenilir anlamı olmasının yanında kullanımda yalnızca unvan olarak görüldüğünü aktarır. *inan-* köküne dayandırdığı *inanç* için de inanmak, güvenmek anlamlarını verir.

Şirin, yazıtlar üzerine yaptığı çalışmasında “*inäl kagan*” notunda sözcüğün okunuşu yazıtlardaki varyantları ve anlamları üzerine; bu unvan grubunun birinci ögesi, ilk kez Thomsen tarafından Kapgan Kağan’ın oğlu olarak tanımlanır ve Çin yıllıklarındaki *i-nieh ko-han* biçimiyle eşleştirilir. Thomsen *inil* veya *inäl* olarak okunabileceğini ifade eder (1916:97). Aalto *inil*; Malov, Orkun, Giraud, Tekin, Rybatzki ve Berta *inäl* okur (ETY:110; Malov 1951:63; MaIM:41; Giraud 1961:100; Tekin 1994:51; Rybatzki 1997:61; Berta 2004:62). Eski Türk Yazıtlarında kalın ve ince formlarının bir arada kullanılmasını Tekin’in bu durumu yazım hatasına değil yarı ön damaksılaşmaya bağladığı görüşüne (OY:101) katıldığını belirtir ve **ina-* fiilinden gelişerek unvan bildiren iki farklı türevde ön damaksılaşma yaşandığını, böylece *inäl* > *inal*; *inänçü* > *inançu* biçimlerinin ortaya çıktığı düşüncesindedir. Ayrıca Tenişev’in *inal/inäl* sözcüğünün Kırgızlarda “han, çar” anlamıyla kullanıldığı tespitini paylaşır (Şirin, 2016:97). Unvan olarak da kullanıldığı belirtilmekle birlikte “güvenilir yönetici” anlamında kullanıldığı aktarılmıştır. Bunların yanı sıra *inançu* sözcüğü için doğrudan *inanç* sözcüğü işaret edilmiştir (ED; 182,183,184,187,188). Aşağıda kalın ve ince sıradan örnekleri verilen sözcüklerin kalın sıradan olanları için “**ᠨ**” ve ince sıradan olanları için “**ᠨ**” runik harfi kullanılmıştır.

1.1. “*inal*”

inal: <*ina-l* “güvenilen”, (Clauson 1966: 22).

<...> *isig inal elim e* <...> **E 23/4** (Aydın, 2019:91)

bo er atım ögdem inal alp **E 38/4** (Aydın, 130:2019)

erdem üçün inal <ka>ntan üntüm e esiz e e? ökünçüg erdemim başı için **E 42/7**

(Aydın, 2019:142)

oglan atım çuwuç inal [ér]te atım kümül öte **E 45/1** (Aydın, 2019:151)

esizim yüz inal kadaşım **E 65/2** (Aydın, 179:2019)

kılınçlıg inal umaduk ökünçlüg **K 8/2** (Alimov, 2014:111)

inal aguş atışı **K 10/2** (Alimov, 2014:122)

er erdemim inaldaki? **E 68/19** (Aydın, 2019:182)

er atım ak baş atıg inal **E 49/2** (Aydın, 2019:163)

Zieme hem runik hem de Uygur metinlerinde çok sayıda *inal* adı geçtiğini ve *inal*'ın **ina-* fiilinden yapılmış olabileceğini belirtir (Zieme, Onomasticon I, s. 73).

1.2. “inel”

sü başı inel kagan tarduş şad barzun tedi T 31 (Aydın, 2017:112)

inel kaganka <...> tagka tezük tokar T 45 (Aydın, 2017:116)

inel kagan II. Türk Kağanlığı'nın 3. kağanı. Çin. Fujū 匍俱. (ayrıntılı bilgi için bkz: (Togan, Kara, Baysal, 2006:280).

Talat Tekin, konu ile ilgili çalışmasında *inel kagan* okuyuşu üzerinde durur. O. Fikri Sertkaya'nın *ini il kagan* okuyuşuna katılmaz. Sertkaya'nın *Inel kagan* için Çin. Fujū 匍俱. (küçük kağan) karşılığında hareketle yaptığı okumasını değerlendirir. *Inel kagan* okunması yönünde görüş belirtmekle birlikte Doerfer'in İslamî kaynaklarda tanıkladığı “taht varisi, vekil” anlamlarında kullanılan *inäl/yinäl* sözcüklerini de aktarır (T. Tekin, 1995: 220,221). Sertkaya'nın bu noktada *ini il* (Ülkenin Küçük Kağan'ı) (1995:92) okuyuşundan ziyade Çince tercümeden hareketle yaptığı anlamlandırma önemlidir ve üzerinde durulmalıdır. Çünkü söz konusu anlam, hanedanın devamına ilişkin ipuçları barındırmaktadır. Berta, sözcüğü *inel* olarak aktarıp Tekin, Doerfer ve Rybatzki'nin görüşlerini not düşer ve Tonyukuk 31. satırda geçen ilgili cümlede; sorunun burada bir mi yoksa iki kişiden mi söz edildiği sorununu ve bugüne kadarki yayınların çoğunluğunun “*inel kagan*” ve “*tarduş şad*”ı iki ayrı kişi olarak değerlendirdiğini aktarır (Berta, 2010:90). Tekin, kendi neşir çalışmasında *inel* sözcüğü için “veliaht (Kapgan Kağan'ın oğlunun adı)” anlamını verir(2003:103). Rybatzki, Doerfer ve Tekin'in görüşlerine katılmaz. Doerfer ve Tekin'in *inäl* için “temsilci” anlamı verdikleri görüşlerine karşı çıkar. Bu yorumu dilbilgisel ve anlamsal açıdan ikna edici bulmaz. Doerfer'in bu durum için verdiği örneklerin İslamî kaynaklardan geldiğini ve buradaki *inäl* in gramatik kullanımının eski Türkçe ve Uygurcada yer aldığını eski Türkçe ve Uygurcada “vekil” anlamında bir kullanımın olması gerektiğini ancak bu düşünceyi yazıtlardaki kullanımın doğrulamadığını belirtir. Eğer öyle olsaydı “*kagan inäl*” veya “*kagan inäli*” biçimindeki kullanımların da bulunması gerektiği düşüncesindedir(Rybatzki, 1997:109,110).

1.3. “inanç” sözcüğü

el inanç elin E 25/5 (Aydın, 2019:97)

1.4. “inançlıg” sözcüğü

<...>-*mızka korkunu ayınu? inançlıg* KarB I/IV/7 (Aydın, 2018:69)

Erdal, “*inanç*” için anlamı ve kullanımı göz önüne alındığında, muhtemelen *inan-* kökü ile ilişkili olabileceğini belirtir. Uygur metinlerinde bir unvan olarak bakan veya danışman olarak kullanılmış olabileceğine dikkat çekerek “*buyruk*” ve “*tapıgçı*” sözcükleriyle birlikte kullanıldıklarını da not düşer(OTWF, 277).

1.5. “inançu” sözcüğü

kırkız kaganta tarduş inançu çor kelti KT K 13 (Aydın, 2017: 68)

inançu apa yargan tarkan KT B (Aydın, 2017:70)

iç buyruk başı inançu бага tarkan ulug buyruk tokuz bolmış bilge tay señün tay?

<...> *bêş yüz başı külüg oñı öz inançu bêş yüz başı ulug öz inançu* Ta B 6,6,6 (Aydın, 2018: 46)

inançu külüg çigşi E 24/7 (Aydın, 2019: 94)

<i>ël ögesi mançu bilge türüg ölügin? <...></i>	E 26/1 (Aydın, 2019: 99)
<i>ëlimde tört tegzindim erdemim üçün inançu alp</i>	E 29/2 (Aydın, 2019:109)
<i>uruşusu ertim inançu ertim</i>	E 32/15 (Aydın, 2019:119)
<i>inançu <...></i>	E 63/2 (Aydın, 2019:178)
<i><...>ka kara inançu <...> ben</i>	E 68/3 (Aydın, 2019:182)
<i>enlig çor inançu alp tarkan ataçım a adrıldım</i>	E 152/2 (Aydın, 2019:235)

inanç ve *inançu* sözcüklerinin *man-* köküne dayandığına kesin gözüyle bakan Erdal, unvan olarak ya da yönetici takımına verilen bu adların yöneticilerin güvenilirliğine vurgu yaptığı yönünde bu durumu yorumlamaktadır. Söz yapım sürecine ilişkin; özel adların, daha arkaik ve genellikle dildeki belirli değişiklikleri yaşamış olduklarını da dikkatlere sunmaktadır.(OTWF, 286).

“*inanç*” sözcüğünün “*inançu*”nun fonetik olarak kısaltılmış hali olmadığını belirten Erdal’a göre büyük olasılıkla *-(X)nçU* gibi formlar kısaltmaz. Daha ziyade *inançu*, *inal* gibi eski bir *ma-* köküne sahiptir. *inanç*, *man-* kökünden daha sonra oluşturulmuş olmalıdır. Hutug Ula yazıtında geçen *inanç* sözcüğünün hayalet/gölge sözcük olduğunu da ekleyen Erdal, *-(X)nç* biçimlerinin genellikle *n-* ekli fillerle ilgili olduğunu belirtmiştir(OTWF, 287).

1.6. “*inençü*” sözcüğü

<i>in<i> öz inençü</i>	HT XIV/1 (Aydın, 2018:79)
<i>yılan yıl öz inençü</i>	HT XIV/2 (Aydın, 2018:79)
<i>in<i>? öz inençü beş balıka</i>	HT XVI/2 (Aydın, 2018:80)
<i>alp öz inençü küreğlik</i>	Örük Kayası (Barutçu Özönder, 2000:122)
<i>êç<i> öz inençü?</i>	Hentey I-II (Klyaştorniy, 2007:152)

Hentey yazıtındaki yukarıdaki sözcük grubunu Klyaştorniy “*îçi özünçü*” biçiminde okumuştur. Buradaki özünçü için yençü (*inci*) sözcüğüyle ilişki kurmuştur. Bizce Hentey yazıtında *inençü* adı kullanılmıştır. Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında bu sözcüğün öz sözcüğüyle birlikte yerleşmiş bir kullanımı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Buraya kadar yapılan çözümlemelerde netice itibarıyla bir *ma-* kökü var sayılmış; ancak tanımlanabilen *man-* kökü temel alınmıştır. Tonyukuk Yazıtında ince sıradan yazılmış biçimini gördüğümüz sözcük, daha sonra büyük ölçüde kalın sıradan kullanımlarıyla tespit edilmiştir. Bu sözcükte *-n* fiilden fiil yapım eki olarak işletildiğini düşündüğümüz ekte bugün de yaşamakta olan sözcüğün Türk dilinin tarihî dönemlerindeki farklı eklerle türetilmiş biçimleriyle kullanıldığı da açıktır. Nitekim Farklı fonetik durumların bulunmasına karşın bu örnekler ortak bir anlam alanını kapsamaktadır.

2. Yazıtlar Sonrası Türk Dili Eserlerinde Durum

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde madde başı olarak bir *ma-* kökü olmamakla birlikte *mag*, *magsız* sözcükleri sırasıyla “sığınak, güven ve sığınaksız” anlamları verilerek aktarılmıştır. *inal* sözcüğü için, “memuriyet, rütbe unvanı ve adı” anlamı verilmiştir. Bunların dışında *Inal Bars*, *Inal Buyat*, *Inal Çuk*, *Inal Çur*, *Inal Kuç*, ve *Inanç* sözcükleri özel ad olarak tespit edilirken *Inanç* için ayrıca “vezir, vekil ve bir rütbe” olduğu bilgisi aktarılmıştır. *İnanççı* ve *İnançu* da “özel ad ve memuriyet unvanı” olarak verilmiştir. *inak* sözcüğü için ise “dost ve arkadaş” anlamları verilmiştir(Caferoğlu,2015: 85,86).

Kutadgu Bilig’de “inal” sözcüğü için “anası hakan soyundan babası halktan olan bütün gençlere verilen ünvan, beyzade, inanılır insan” anlamı verilir(Arat, 1979b: 182:)
ay yinçke saqınuk tilegli inal

munı bulsa bulduq bu tört neq tükel **4497** (Arat, 1979a: 451)

Ey alacağı kadının takva sahibi olmasını isteyen bey-zade, böylesine rastlarsan, her dört şeyi de bir arada elde etmiş olursun **4497** (Arat,1988: 325)

bu dünya için kodmağınça tükel

kılumaz bu ukbi için ay inal **4805** (Arat, 1979a: 480)

Bu dünya işini tamamen bırakmadıkça insan ukba işini yapamaz, ey inanılır insan **4805** (Arat, 1988:347).

Kutadgu Bilig’de *inan-* ve *inanç* sözcüklerinin de birçok kez geçtiğini ve “inanmak, güvenmek, inanılan, güvenilen” anlamlarında kullanıldığını eklemek gerekir.

DLT’de *mal* sözcüğü için annesi hatun (aslı kadın), babası halktan olan delikanlıya verilen ad. Bu asıl anlamdır(Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:61). Bunun yanında DLT’de *ine-* sözcüğünün olması ilginçtir. Anlamı işaret koymak olarak belirlenen sözcük, “*ol koyun inedi*; (o, koyunun kulaklarının uçlarını keserek onlara işaret koydu.)” cümlesiyle örneklenmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:460). DLT’teki bu fiil kökü bu morfem birimlerinin dışında tutulmalıdır. Anlam itibariyle bir arada tutulamaz. Codex Cumanicus’ta *inaḡ* 81b/19, *mak* 66a/13-81a/28b ve *inamlı* 59a/2b sözcükleri “sadık, candan bağlı ve güvenilir anlamlarında kullanılmıştır(Argunşah, Güner, 2015: 404,372,338). Bunların dışında *inan-*, “güvenmek, inanmak”, *inangan* “inançlı, imanlı”, *inanmak* “inanç, inanma”, anlamlarında kullanılmıştır (Argunşah, Güner, 2015: 481). Abuşka Lugati’nde *inag* “Bitekellüf olan musahibe dirler.” (Atalay, 1970: 80) ve *inak* Nayib ve mukarrib demektir.” (Atalay, 1970:81) bilgisi dikkate alınmalıdır. Anlam itibariyle sadık dost yakın kılınan bilgisi verilmiştir (Ünlü, 2013: 500).

Eckmann’ın Çağatayca üzerine çalışmasında ünlüler başlığı altında verdiği “*a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü*” ses birimlerin akabinde bu ünlülerin söz başında ve ilk hecede bulunabileceği bilgisi verilmiştir (Eckmann, 2017:31). İlgili sözlükte Şeyh Süleyman Efendi Lugati referans gösterilerek *inağ* ve *inak* sözcükleri de sırasıyla “dost, yoldaş ve bölgede bulunan handan sonra gelen askerî makam” anlamlarıyla aktarılmıştır. Ayrıca İnal için “müsteşar, müşavir, padişahın en yakınındaki kişi” (Ünlü, 2013:528). Bugün Çağatay grubunun devamı sayılan Özbek Türkçesi’nde ve Yeni Uygur Türkçesi’nde “i” ünlüsünün olmaması elbette dikkate alınmalıdır; ancak yaşayan birer lehçe olarak değişim ve etkileşime açık olmaları göz önünde bulundurulursa Çağatay Türkçesi metinlerindeki yazımdan hareketle kalın sıra uyumu dikkate alınmalı ve “i” ses birimi söz başında kullanılmalıdır.

Çağatayca Gülistan Tercümesinde; *zahmet-de ermiş-ler. beyt sên dōst medhige mama* **142/6** (Berberoğlu, 2011:191) satırında *ina-* kökü geçmektedir. Çağatay Türkçesi Sözlüğü’nde “inanmak , güvenmek” anlamı verilen fiil kökünde –n ekinin olmadan kullanılması bu eserde tanımlanmıştır. Bunun yanında aynı çalışmada *inan-* fiil kökü de madde başı olarak bulunmaktadır (Ünlü, 2013:500). Dede Korkut’ta ise *mağ* sözcüğü kullanılmıştır. Anlam itibariyle “maiyetteki en inanılır ve güvenilir kimse, bir maiyet unvanı” anlamı verilen sözcük, “*Kazan bigüñ inağı eyrek çapar yetdi* **61/6**, *Vay Kazan Bigüñ inağı, Vay kalın Oğuzun imrençesi Han Beyrek* **92/7**, *Beyrek bizden kız almışdur güyegümüzdür, amma kazanuñ inağıdur gelsün bizi Kazan-ile barışdursun*

diyelim getirelim 295/7, *İşikdeki inaklar* 110/11 satırlarında geçmektedir. M. Erdal'ın *inag* sözcüğü için bir temelden bahsedemeyeceğini ancak *inan-* (inanmak) için kökeni iyi bilinen bir sözcük olduğunu belirtir. Bunun yanında *umug inag* birleşik yapısını örnek göstererek orta Türkçe döneminde bunun *umugsuz inagsız* biçiminde türediği bilgisini paylaşır. Ayrıca Uygur metinlerinde tanıkladığı “*alkolarka inag teginür män; üç kata inag teginip; üç inag teginip*” yapılarını aktarır (OTWF 188). “*umug*” sözcüğü için *um-ug* çözümlemesini yapan Erdal, bu sözcüğün “kişinin umduğu ve güven duyduğu şey” anlamında olduğunu ve sıklıkla “*inag*” sözcüğüyle birlikte kullanıldığını belirtir (OTWF, 213). Doerfer'in ilgili çalışmasında yer alan *inaq* maddesi için “güvenilir, tanıdık” anlamları verilmiştir (TMEN, II. 668).

3. Sonuç

Tonyukuk yazıtında iki kez tanıklanan “*inel*” sözcüğünün kökünden türeyen ve yazıtlarda belirli bir kullanım alanına sahip sözcükler olduğu görülmektedir. Öncelikle bu sözcüğün kökü olarak düşünülen *ina-/ine-* biriminin yazıtlarda kalın ve ince sıradan iki ayrı şekilde türediği dikkat çekmektedir. Sözlük vb. çalışmalarda *inan-* olarak tanıklanan kökün yanı sıra bir *ina-* kökü var sayılmıştır. Yazıtlarda büyük ölçüde unvan olarak kullanımı tespit edilmiştir. Sözcüğün ve türevlerinin hem soyluluk unvanı hem de güvenilirlik bildirecek biçimde iki ayrı kullanımına dikkat edilmelidir. Anlam itibarıyla bir sadakat unvanı olarak işletildiğini söyleyebileceğimiz “*inel*” ve aynı kökten türediğini düşündüğümüz unvanlar, Eski Türkçe eserlerde kullanılan unvan grupları arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Yazıtlar, söz konusu olduğunda Türkoloji üzerine çalışanların beklentisi, ilk metinler olan yazıtların dil malzemesi bakımından bir referans noktası misyonu göstermesidir. Bu bakımdan Tonyukuk yazıtının Eski Türk Yazıtları içerisinde böyle bir misyonu taşıdığı söylenebilir. Aşağıdaki eski Türkçe döneminde anlam alanı oluşmuş morfem birimlerinin kazandıkları anlam birimleri tablo biçiminde verilerek anlam öğeleri arasındaki ilişkinin daha net görüleceği düşünülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere temelde güven, sadakat ve seçkinlik anlamının olduğu ve buna bağlı olarak soyluluk, makam ve unvan anlamlarının kazanılmış olduğu çıkarımı yapılması mümkündür.

Rybatzki'nin yukarıda aktardığımız “qagan inäl” veya “qagan inäli” olması gerektiği yönündeki görüşü inäl sözcüğünün unvan değeri kazanması göz önüne alınarak yeniden düşünülmelidir. Yalnızca “vekil” veya “veliaht” anlamları üzerinden tamlama mantığına göre değerlendirmek bu noktada söz konusu sözcüğün bir unvan hatta daha spesifik bir ifadeyle unvan niteleyicisi olarak kullanıldığı göz önüne alınmalıdır. Doğal olarak unvanın önünde kullanılması durumu da eski Türk yazıtlarındaki unvan gruplarının genelinde malumdur.

<i>inanç</i>	<i>inal</i>	<i>inag / inah / inak</i>
Bakan	Güvenilen	Güven, güvenilir
Danışman	Memuriyet rütbe unvanı	Dost, yakın arkadaş
Vezir	Anası soylu babası halktan kişi	Sadık, yakın kılınan kişi
Vekil		Candan bağlı, gözde
Rütbe		Sıgımak
		Handan sonra gelen askerî bir makam

Tonyukuk yazıtı yine bu noktada incelememizin merkezindeki “*inel*” sözcüğü üzerine fikir yürütebilmeyi sözcüğün cümle içi bağlamı ve tarihe düştüğü notlar

sayesinde de kolaylaştırmıştır. Öncelikle yukarıda neşir çalışmalarında “inel” için “veliaht, taht varisi” anlamlarının da verildiği gösterilmiştir. Bu kanıya varılmasını sağlayan hususlardan başlıcası İslamî dönem metinlerindeki anlam alanı olabilir; ancak Tonyukuk 31. satırda İnel Kağan’ın ordu komutanı olarak atanması meselesi vardır. Sözdizim ekseninde yalnızca İnel mi yoksa “*tarduş şad*” ile birlikte mi ordunun başına atandıkları tartışılabilir. Bunun yanında yukarıda buradaki özne sorununa da değinilmiştir. Rybatzki’nin Tonyukuk yazıtı üzerine yaptığı neşir çalışmasında 31. Satırda İnel Kağan ve Tarduş Şad unvanlarının aynı kişiye ait olduğunu düşünerek İnel Kağan ile Bilge Kağan’ın aynı kişi olduğunu ileri sürmüş, ilgili yerde anlatılan olayların 710-711 yıllarında gerçekleştiğini, Bilge Kağan’ın, kendisi adına dikilen ve kardeşi adına diktirdiği malum yazıtlardaki bilgiden (*ëçim kagan olortokda özüm tarduş bodun üze şad ertim* (Aydın, 2017:56) ve *tört yëgirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum*(Aydın 2017:85)) hareketle Bilge Kağan’ın 697 yılından beri Tarduşların Şadı görevini sürdürüp bu hadiselerde bu makamda olduğunu belirtir (Rybatzki 1997: 109-110). Bununla birlikte eski Türk yazıtlarında Türk ve Uygur yöneticilerin unvanlarını konu alan çalışmasında Çin kaynaklarında bahsedilen Kapgan Kağan’ın oğlu olarak zikredilen kişi ile Tonyukuk yazıtındaki İnel’in aynı kişi olamayacağını ileri sürer. Ayrıca Türk kültür ve töresi açısından Kağan unvanının bir kişi için kullanılabileceğini ikinci bir Kağan’dan söz edilemeyeceğini belirtirken(Rybatzki 2000:227) üç yıl önce yayımladığı Tonyukuk neşirindeki “inel kagan” için kağan unvanının hükümdar unvanı olmasından dolayı bu unvanın bu şekilde kullanılmasının Türkler açısından alışılmadık bir durum olmadığını belirtir (Rybatzki 1997:109-110). Rybatzki’nin her iki çalışmasındaki ortak kanaati Kapgan’ın oğlunun kağan olamadan öldürüldüğü ve hiç kağan olamadığıdır.

Chavannes’de 207. dipnotta 699 yılında T’u-küe Mo-ç’o (Kapagan Kağan) kardeşi Tu-si-fu’u sol kanat şadı ve Ku-tu-lu (Kutluk)’nun oğlu Me-kü’yü sağ kanat şadı olarak atadı. Her birinin emrinde yirmi binden fazla savaşıcı vardı. Oğlu Fu-kü’yü küçük-kağan olarak isimlendirdi. Mevkisi bu iki şaddan daha yukarıdaydı. Ç’u-mu- kunları ve diğerlerini yani On Okları yönetti. Kırk binden fazla savaşıcısı vardı.

Ona “Batıda düzeni sağlayan kağan” da deniliyordu. Mo-ç’o’nun oğlu olan ve küçük kağan unvanına sahip bulunan Fu-kü, 716’da babasının ölümünden sonra kağan ilan edilen ve Kül-tegin tarafından öldürülen Mo-ç’o’nun oğlu “küçük kağan”la aynı kişidir (2020: 349). Eski T’ang tarihinin Türkler bölümünde, 2. yılda (699), Bügü Çor, kendi kardeşi T’u-hsi Bäg’i Sol Kanat Şadı, Kutluk’un oğlu Mo-chü’yü yani Bilge’yi Sağ Kanat Şadı olarak tayin etti; her birinin emrinde, 20.000’i aşkın süvari vardı. Ayrıca Bügü Çor, oğlu P’o-chü’yü *kiçig kağan* yaptı; onun mevkii, diğer iki şadın üstünde idi. Bunun üzerine Bügü Çor, onu Ch’u-mu-k’un ve diğer On Ok’ların 40.000’den fazla olan süvarilerinin başına geçirdi ve ona “Uç Kağanı” unvanını verdi; bundan sonra o, her sene sınır boylarına akınlar yaptı (Togan, Kara Baysal; 2006:42-43). Yukarıda Kapgan Kağan, Bügü Çor olarak geçmektedir. Yine aynı kaynaktan Kapgan’ın öldürülmesi üzerine; Kutluk’un oğlu Kül Tegin, eskiden kendisine tâbi olmuş boyları toplayarak, Bügü Çor’un oğlu *kiçig kağanı* ve Bügü Çor’un bütün kardeşlerini, hem de yakınlarını öldürdü. Ondandan sonra ağabeyi Sol Bilge Beyi Mo-chi-lien, Bilge Kağan olarak tahta çıktı. Bilge Kağan, K’ai-yüan saltanat devresinin 4. yılında tahta çıktı. Sınır ötesi kavimler yani Türkler ona *kiçig şad* derlerdi. Bilge Kağan iyiliksever ve dost canlısı bir kişiliğe sahipti; ülkeye hakim olmasının yani hükümlerinin, Kül Tegin’in marifeti olduğu görüşünü taşımasından dolayı, tahttan

feragat etmek istedi, Kül Tegin kabul etmedi ve bunun sonucunda Kül Tegin, Sol Bilge Beyi olarak askerî yönetimi ele aldı (Togan, Kara Baysal; 2006:51). Çin kaynaklarındaki bilgiler Kapgan'ın, kağan adı verdiği bir oğlu olduğunu doğrulamaktadır. Kapgan'ın ölümü sonrası yaşanan hadiseler, Rybatzki'nin İnel ile Bilge'nin aynı kişi olduğu görüşünü zayıflatmaktadır. Ayrıca Bilge Kağan için küçük şad adının kullanılıyor olması da küçük kağan ve küçük şad unvanına sahip iki farklı kişi olduğunu açıkça göstermektedir. Tonyukuk yazıtındaki tarih referansları buradan hareketle değerlendirildiğinde İnel'in 31. satırda ordu komutanı olarak atanması henüz babası hayattayken Kağan'dan sonra en yetkili kişi yapıldığını gösterir. 45. ve 46. satırda İnel Kağan'a Tacik ve Soğd halkının tamamen geldikleri ve liderlerinin ona itaat ettikleri bilgisi mevcuttur. Bu bilgi Kağan'ın yokluğunda itaat edilecek kişinin kim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Aydın'ın Tonyukuk üzerine yaptığı biyografik çalışmada Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 35. satırının ilk bölümünde “yukarıda (ebedi) Gök, (aşağıda) kutsal yer ve su, amcam kağanın kutunu (miras, emanet) onaylamadı kuşkusuz.” Biçiminde günümüz Türkçesine aktarılabilen cümlelerin İnel'in, Kapgan'dan sonra kağan olamayışına işaret edebileceği görüşünü paylaşır. Söz konusu olaylardan sonra Tonyukuk'un kendi otağını oldukça uzağa, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Koşo-Çaydam gölü civarından yaklaşık 420 km daha doğuya taşımalarını yönetimden uzaklaştırılmış olabileceği yönünde yorumlamaktadır (2019:86). Ayrıca bu çalışmada Radloff'tan aktarılan bilgiye göre yazıttaki bilgiler de dikkate alınarak Tonyukuk yazıtının dikildiği dönemde Bilge Kağan'ın tahtta olduğu sonucu çıkarılabilmektedir (2019:87).

Yazıtın dikildiği sırada Bilge Kağan'ın tahtta olduğu bilgisi önemlidir. Bu, Tonyukuk'un, Kapgan'ın oğlu için “inel kagan” sözcüklerini kullanması onun tavrını da göstermesi bakımından önemlidir. Tonyukuk yazıtında “inel kagan”ın unvan olarak kullanıldığı ve Tonyukuk'un da Çin kaynaklarındaki bilgiyi doğrular bir biçimde bunu “taht varisi, veliaht, vekil” anlamında kullanıldığı makuldür.

Kısaltmalar :

DLT: Divanü Lûgati't-Türk

E : Yenisey Yazıtları

ED : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

ETY: Eski Türk Yazıtları

HT : Hoytu Tamır Yazıtları

K : Koçkor Yazıtları

Karb: Kara Balgasun Yazıtları

KT : Köl Tegin Yazıtı

OTWF : Old Turkic Word Formation

T : Tonyukuk Yazıtı

Ta : Taryat Yazıtı

Kaynakça

Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen Yayınları.

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Atalay, B. (1970). *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

DİL VE TARİH VERİLERİ DOĞRULTUSUNDA TONYUKUK YAZITINDA GEÇEN “İnel” :
DİSİPLİNLERARASI BİR YAKLAŞIM

- Aydın, E. (2016). *Dialectal Elements in the Vocabulary of the Uyghur Khanate Inscriptions. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69(3), 285-300.
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya’da Türk İzleri – Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer, Metin, Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı. İstanbul.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin, Türk ve Uygur Runik Yazularının Karşılaştırmalı Yayımları*. (Çev. E. Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Chavannes, E. (2020). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Clauson, G. (1966). *Eski Türkçe Üzerine Üç Not*. (Çev. A. Levendoğlu). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19, 19-37.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH (=TMEN).
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı I-II (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Klyastorniy, S. G. (2007). Moğolistan’ın Runik Kaya Yazıtları. (Çev. K. Erk). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 147-154.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000). Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I Örük Yazıtı, II Hangiday Yazıtı, III Arhanan Yazıtı. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, II(1), 121-133.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altaica 40.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uighur Rulers in the Old Turkic Inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44(2), 205-292.
- Sertkaya, O. F. (1995). İnel Kağan mı? - İni İl Kağan mı?. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1995). Some Remarks on the Tunyukuk Inscription. M. Erdal ve S. Tezcan (Ed.), *Beläk Bitig. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag)* içinde (209-222. ss.). *Turcologica*: 23. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Yıldız, Dil ve Edebiyat Dizisi I.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu) 194a, “Türkler Bölümü” (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe Hapakslar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 73-100.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Zieme, P. (1978). Materialien zum Uigurischen Onomasticon I. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1977, 71-86.

